

**ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKiYYE VE AZERBAJCAN
TÜRKÇESİNDE ORTAK KULLANILAN BİTKİ ADLARI ÜZERİNE****Zülfiye Agayeva**

BDU-nun Filoloji fakültesinin Türkoloji

Bölümünün, doktora öğrencisi

E-mail: zuluaqa032@yandex.ru**ÖZET**

Türk dilinin tarihi kadimdir. Bu gerçek yazılı abidelerle de tescillenmiştir. Türk dilleri ailesinin tarihinde - orta türk devri diye tanımlanan bir döneminin önemli abidelerinden biri de Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye eseridir. Et-Tuhfe Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerinden birisidir. Ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserde yer alan bazı notlara dayanarak onun 14. yüzyılda - Memlûkların son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Böyle bir tarihi eserin Azerbaycan türkçesi ile karşılaştırılmalı incelemesi, dilimizin tarihinin araştırılması bakımından da önem arz etmektedir. Türk lehçelerinin kelime varlığına ait yürütülen araştırmalarda daha çok ortak Türkçe kelimelere önem verilmektedir. Bu çalışmamızda biz de de Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye eseri ve Azerbaycan türkçesinde ortak kullanılan bitki adlarından bahs edeceğiz. Türk lehçelerinin Et-Tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinin kelime varlıklarının gerek yakın, gerekse de farklı yönleri vardır ki bu özellikler adlarda, bilhassa bitki adlarında kendisini gösterir. Böyle bir durum onların tarihî ve özgür ilerleme yoluna ilişkin ortaya çıkmıştır. Halkın tarihi ve yaşadığı coğrafya ile yakından bağlantılı olan bitki adları onun kültürünü incelemek için değerli kaynaklardan biridir. Et-tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinde aynı (*alma* (Et-Tuhfe) – *alma* (Azerbaycan) “alma”, *arpa* (Et-Tuhfe) - *arpa* (Azerbaycan) “arpa”, *turp* (Et-Tuhfe) - *turp* (Azerbaycan) “turp”, *yemiş* (Et-Tuhfe) – *yemiş* (Azerbaycan) “yemiş”, *soğan* (Et-Tuhfe) - *soğan* (Azerbaycan) “soğan”, *kök* (Et-Tuhfe) - *kök* (Azerbaycan) “kök” və s.), bazen de küçük fonetik değişimlerle (*hayva* (Et-Tuhfe) - *heyva* (Azerbaycan) “heyva”, *sarımsak/sırimsak* (Et-Tuhfe) – *sarımsaq* (Azerbaycan) “sarımsaq”, *kabak* (Et-Tuhfe) – *qabaq/balqabağı* (Azerbaycan) “qabaq”, *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerbaycan) “buğda”, *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerbaycan) “armud” və s.) kullanılan bitki adları Türk lehçeleri ailesinin tarihinin eskiliği ve karşılaştırılan bu iki türkçenin (Et-Tuhfe eserindeki Kıpçak ve Azerbaycan) aynı bir kökenden türemesinin en büyük göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Türk lehçeleri, Türkçenin tarihi, Et-Tuhfe, Azerbaycan Türkçesi, bitki adları.

**ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKiYYE AND AZERBAJIAN
TURKISH COMMON USAGE ON THE PLANT NAMES****Abstract**

The history of the Turkish language is ancient. This fact is also registered with written monuments. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye is one of the important monuments of a period defined in the history of the Turkish languages family - the middle Turkish era. Et-Tuhfe is one of the most important books of the period written in Kipchak Turkish, whose purpose is to teach Turkish to foreigners. Although the author of the book, the place and the date of writing are still unknown, it's possible to say that Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye is written in the 14th century, i.e. the last period of Mamluks, based on the notes in

the book. Comparative analysis of such a historical monument with Azerbaijani Turkish is also important in terms of researching the history of our language. In the studies conducted on the existence of the vocabulary of Turkish dialects, more emphasis is given to common Turkish words. In this study, we will also talk about Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Turkiyye and the names of plants commonly used in Azerbaijan Turkish. Turkish dialects Et-Tuhfe and Azerbaijan languages according to the dictionary are similar, but they also have different characteristics and these features show themselves in the names of lexical units, especially plant names. Having such a case, depending on their history and emerged with an independent path of development. Plant names, closely related to the history and geography of the people are one of the valuable sources for studying the culture. The words of name with the same form (*alma* (Et-Tuhfe) – *alma* (Azerbaijan) “apple”, *arpa* (Et-Tuhfe) - *arpa* (Azerbaijan) “barley, barleycorn”, *turp* (Et-Tuhfe) - *turp* (Azerbaijan) “radish”, *yemiş* (Et-Tuhfe) – *yemiş* (Azerbaijan) “fruit”, *soğan* (Et-Tuhfe) - *soğan* (Azerbaijan) “onion”, *kök* (Et-Tuhfe) - *kök* (Azerbaijan) “root” etc.), or with little changes (*hayva* (Et-Tuhfe) - *heyva* (Azerbaijan) “quince”, *sarımsak/sırimsak* (Et-Tuhfe) – *sarımsaq* (Azerbaijan) “garlic”, *kabak* (Et-Tuhfe) – *qabaq/balqabağı* (Azerbaijan) “pumpkin”, *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerbaijan) “wheat, oats”, *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerbaijan) “pear” etc.) the names of the plants used are the oldest in the history of the Turkish dialects family and the biggest indicator of the origin of these two Turkish languages (Kipchak and Azerbaijan in Et-Tuhfe).

Keywords: Turkish dialekt, History of Turkish, Et-Tuhfe, Azerbaijan Turkish, plant names.

1. Giriş

Türk halklarının ve Türk dilinin tarihi oldukça kadimdir. Bu gerçek yazılı abidelerle de tescillenmiştir. Türk dilleri ailesinin tarihinde - orta türk devri diye tanımlanan bir döneminin önemli abidelerinden biri de “Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Turkiyye” eseridir. Et-Tuhfe Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerinden birisidir. “Et-tuhfe” eseri arapça-türkçe sözlük ve gramerden oluşuyor. Sözlükde önce arapça kelimeler, sonra onların bir, bazen de daha çok Türkçe karşılıkları verilmiştir. İki sayfasının eksik olduğu belirtilen eserin sözlük kısmı ilk 39 varakda (78 sayfa) arap dilçilik mektebinin kurallara göre alfabe sırasıyla önce adlar (isimler), sonra fiiller olarak sıralanmış; arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserde yer alan bazı notlara dayanarak onun 14. yüzyılda - Memlûkların son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Böyle bir tarihi eserin Azerbaycan türkçesi ile karşılaştırılmalı incelemesi dilimizin tarihinin araştırılması bakımından da önem arz etmektedir. Türk dilinin tarihi boyunca Türk halkları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum bir yandan Türk dilinin söz varlığını zenginleştirirken diğer yandan onun incelenmesini güçleştirmiştir. “İki dilin karşılaştırmalı incelemesi demek, üstü kapalı bir biçimde, bu dillerin sözcük, anlam, söz dizim, ses ya da yapı bakımından bazı ortak özelliklerinin olduğunu varsayıp, bu benzerliklerden hareketle

farklılıkların araştırılıp belirlenmesi demektir” [7, s. 24]. Bu karşılaştırma farklı dil ailelerine ait diller arasında yapılabileceği gibi aynı dilin farklı kolları arasında da yapılabilir. Bir dil ailesine – Türk dili ailesine ait olan dillerin fonetik, sözcüksel ve gramer yapılarının ortak ve belirgin özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Ortak özellikler, bu dillerin ortak tarihiyle, yani aynı kök dilden yaranması ile ilgilidir. Bununla birlikte, her bir dilin kendine özgü fonetik özellikleri, kelime hazinesi ve gramer yapısı vardır. Türk lehçelerinin Et-Tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinin kelime varlıklarının gerek yakın, gerekse de farklı yönleri vardır ki bu özellikler adlarda, bilhassa bitki adlarında kendisini gösterir. Böyle bir durum onların tarihî ve özgür ilerleme yoluna ilişkin ortaya çıkmıştır. Halkın tarihi ve yaşadığı coğrafya ile yakından bağlantılı olan bitki adları onun kültürünü incelemek için değerli kaynaklardan biridir. Türk lehçelerinin kelime varlığına ait yürütülen araştırmalarda daha çok ortak Türkçe kelimelere önem verilmektedir. Dilin tarihini öğrenmek için onun sözcük içeriğini eski anıtlarla karşılaştırılmalı şekilde öğrenilmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmamızda biz de de “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Türkiyye” eseri ve Azerbaycan türkçesinde ortak kullanılan bitki adlarından bahs edeceğiz. Bu bağlamda, Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının ortaçağ Türkçesi anıtı olan “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Türkiyye” (bundan böyle "Et-Töhfe") ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi, dilimizin tarihini incelemek için geniş fırsatlar sunmaktadır. Türk dilinin en eski zamanlarından itibaren, bitki isimleri yaygın olarak kullanılmış ve daha sonra etki alanları genişlemiş ve değerleri önemli ölçüde artmıştır. Dilin söz varlığının bu düzeni, anlam zenginliği bakımından da dikkat çekicidir. Bitki isimleri aynı zamanda insanların yaşantısı ile de yakından bağlantılıdır. Bu nedenle, dilin söz varlığına dahil olan bu sözlük birimlerinin anlamında, onların birçoğunun etimolojisinde, ayrı ayrı halkların etnopsikolojik özelliklerinin, geleneklerinin, alışkanlıklarının vb. izleri görülebiliyor. V.A.Merkulova da bu fikri doğruluyor: Bitki isimlerinin halk konuşma dilindeki isimleri bizim araştırmamız için çeşitli yönlerden geniş bilgi sağlıyor. ... Botanik terimleri halk konuşma dilinde çok geniş ve kapsamlıdır. Bu terim ağaçların ve bitkilerin, vahşi ve kültürel, yenilebilir ve iyileştirici özelliği olan bitkilerin, tarım ve süs bitkilerinin ve s. adlarını birleştirir. Botanik terimlerinin söz varlığının her bir grubunun ayrıca incelenmesinin araştırmacılar için büyük ve muazzam potansiyel yarattığını hayal etmek bile zor. Bunların içinde en ilginç ve çekici olanı ise dış görünümü halkın yaşantısı ve kültürleri ile ilgili olanlardır”[Bax: 6, s. 7-8]. Türk dillerinde kullanılan bitki isimleri ile ilgili ilk bilgiye XI yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan “Divânu Lügati’t-Türk” isimli - dünyaca bilinen eserde bulunmaktadır. “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-lugâti’t-Türkiyye” eseri kendisinde 3.600- e yakın kelimeyi barındırıyor ki, bu kelimelerden 1729-u isim, 1185-i fiil, 313-ü sıfat, 53-ü

evezlik (zahir), 34-ü zarf, 22-si bağlayıcı, 32-si qoşma, 7-si edat, 6-sı isə nidalardan ibaretdir. Bu sözlükte adı geçen 1729 isimlerin 10%-i bitki adlarının payına düşür. Sözlükte adı geçen bitki isimlerinin çoğu modern zamanda ya olduğu gibi, ya da küçük fonetik varyasyonlar şeklinde birçok Türk dillerinde kullanılmaktadır. Faydası saymakla bitmeyen bitki isimlerinin incelenmesi Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında da önemli yerlerden birini tutmaktadır. Türk dilinin en eski zamanlarından itibaren bitki isimleri yaygın olarak kullanılmış, daha sonra etki alanları genişlemiş ve değerleri önemli ölçüde artmıştır. “Et-töhfe”de rastlanan bitki isimlerinin bir kısmı ümumtürk kökenli olup, bazen olduğu gibi, bazen de küçük fonetik değişimlerle Azerbaycan Türkçesinde şimdi de kullanılmaktadır. Bitki isimleri dilin söz varlığının önem arz eden bir parçasıdır.

2. Gelişim.

Et-tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinde aynı (*alma* (Et-Tuhfe) – *alma* (Azerbaycan) “alma”, *arpa* (Et-Tuhfe) - *arpa* (Azerbaycan) “arpa”, *turp* (Et-Tuhfe) - *turp* (Azerbaycan) “turp”, *yemiş* (Et-Tuhfe) – *yemiş* (Azerbaycan) “yemiş”, *soğan* (Et-Tuhfe) - *soğan* (Azerbaycan) “soğan”, *kök* (Et-Tuhfe) - *kök* (Azerbaycan) “kök” və s.), bazen de küçük fonetik değişimlerle (*hayva* (Et-Tuhfe) - *heyva* (Azerbaycan) “heyva”, *sarımsak/sırimsak* (Et-Tuhfe) – *sarımsaq* (Azerbaycan) “sarımsaq”, *kabak* (Et-Tuhfe) – *qabaq/balqabağı* (Azerbaycan) “qabaq”, *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerbaycan) “buğda”, *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerbaycan) “armud” və s.) kullanılan bitki adları Türk lehçeleri ailesinin tarihinin eskiliği ve karşılaştırılan bu iki türkçenin (Et-Tuhfe eserindeki Kıpçak ve Azerbaycan) aynı bir kökenden türemesinin en büyük göstergesidir.

2.1. *Et-tuhfe ve Azerbaycan türkçesinde aynı fonetik şekilde kullanılan bitki isimleri*

أَلْمَا - تفاح *alma* (Et-tuhfe) - *alma* (Azərb.) - elma. Bu kelime çoğu Türk dilinde kullanılmaktadır. *Alma* kelimesinin anlamı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde şöyle belirtilmiştir: “Farklı çeşitleri ve farklı renklerde olan yumru, yahut uzunsov meyve. Alma öz ağacından uzağa düşmöz (Atalar sözü)”[1, I, s. 104]. Mahmut Kaşgarlı'nın “Divanü lüğat-it-türk” eserinde bu kelimenin anlamı böyle verilmiştir: “Alma - alma, Oğuzca. Diğer türklər “almıla” diyorlar” [2, I c, 187]. Türk dillerinin kadim yazılı abidelerinin dilinde (DTS) bu kelimeye “alma” fonoforunda rastlanmaktadır [4, s. 36]. “Türk dillerinin etimoloji sözlüğün”-de bu kelime söz çeşitli fonetik varyasyonlarda verilse de (mesela: *elma*, *ulma*), türk dillerinde kullanım sıklığına göre *alma* variantının baskın olduğu gösterilmiştir. Burada aynı zamanda da bahsediliyor ki, “Belki de Mahmud Kaşgarlı'nın eserinde verdiği *almıla* varyasyonu bu kelimenin daha eski kullanım şeklidir” [5, s. 138].

أَرْبَا - شعير *arpa* (Et-tuhfe) - *arpa* (Azərbay.) - arpa. Türk dillerinde kullanılan tahıl bitkisinin ismidir. “Azerbaycan Türkçesi sözlüğü”nde *arpa* kelimesini anlamı şöyle belirtilmiştir: “1) Genellikle, ilkbaharda ekilen tahıl bitkisi (Arpa əkini); 2) Altın veya gümüşden arpa şeklinde yapılmış takılar, ancak arpaya nazaran daha büyük” [1, I, s. 138]. M.Kaşgarlının “Divanı”nda *arpa* kelimesinin “arpa” anlamıda “Arpasız at aşumas, arkasız alp çərig sıyumas => Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz” el meselində istifadə edildiği qeyd edilmişdir [2, Ic, 182]. Qədim Türk dili sözlüğündə bu keliməyə *arpa* fonoforasında, eyni anlamda rastlanıyor [4, s. 53]. “Türk dillərinin etimoloji sözlüğü”ndə bu kelimənin Türk dilinə moğoldən keçtiği qeyd edilmişdir [5, s. 176]. Klauson isə *arpa* keliməsinin toharca olduğu kanaətinədir.

بصل - صُوْغَانْ *soğan* (Et-tuhfe) - *soğan* (Azərbay.) – soğan. Türk dillərinin çoğunda kullanılan bir bitki adıdır. Bu kelimə “Et-tuhfe” eserində arapçadakı بصل keliməsinin anlam karşılığı olaraq keçiyor. Azerbaycan Türkçəsində bu kelimə eyni “Et-tuhfe”də olduğu gibi *soğan* şeklinde istifadə maktadır. *Soğan* keliməsinin Azerbaycan Türkçesi sözlüğündə anlamı böyledir: “Bostan bitkisi, bu bitkinin yeniləbilir lüleşəkili yaprakları və kabuğu katmanlardan oluşən kökü” [1, IV, s. 133]. M.Kaşgarlı “Divanı”nda bu kelimə *soğan*, *soğun* fonoforalarında rastladık və şöyle tarif edilib: “Soğun: soğan. “soğan” da deyilir” [2, I, 407].

2.2. Et-tuhfe və Azerbaycan türkçəsində küçük fonetik değişimlerle kullanılan bitki isimleri

سفرجل - حَائِوَا *hayva* (Et-tuhfe) - *heyva* (Azərbay.) - ayva. Bu kelimə “Et-tuhfe”də arapçadakı سفرجل keliməsinin anlam karşılığı olaraq verilmişdir. “Et-tuhfe”də *hayva* diye geçen bu kelimə Azerbaycan Türkçəsində *heyva* fonetik varyasyonunda istifadə maktadır. “Azerbaycan Türkçesi sözlüğü”nde *heyva* keliməsinin anlamı şöyledir: “Sarı renkli, tatlı-ekşi, üzəri tüylü, küçük çəğirdekli meyve” [1, II, s. 348]. M.Kaşgarlının “Divanı”nda *awya* şeklinde geçen [2, I, s. 174] bu meyve ismi bazı çağdaş Türk dillərində metatezaya uğramış, bazılarındaysa metatezaya uğrayan kelimənin önünə x/h samiti (ünsüzü) de ilave edilərək istifadə maktadır: *awya* > *ayva/xayva* (x + *ayva*). Qədim Türk dili lüğətində bu keliməyə M.Kaşgarlının “Divanı”ndakı gibi - *avya* şeklinde rastlanmaktadır [4, s. 70].

بُؤضَائِي و بُؤدَائِي و بُؤدَائِي *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerb.) – buğday. “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”ndə *buğday* keliməsinin anlamı şöyledir: “Denindən/denesindən un öğütölmüş tahıl türü” [1, I, s. 354]. Bu keliməyə M.Kaşgarlının “Divanı”nda *buğday* şeklinde, eyni anlamda rastlanıyor. M.Kaşgarlı *buğday* keliməsinin böyle açıklıyor: “Bu el diyimində istifadə mıştır: ““Buğday katımında sarkaç suwalur = Buğda yanında qaramuq da suvarılır”, (Buğdanın bərekəti və dövləti sayəsində qaramuq da suvarılır). Bu

deyim kendi arkadaşı sayesinde hoş/iyi güne çatan/varan kişi hakkında söyleniliyor. Barsğan halkı “buğday” söyleyemiyor, “budğay” söylüyor. Barsğanlı olmadığını söyleyen kişi bu kelime ile sınıılır” [2, III, s. 225]. Kadim Türk dili sözlüğünde bu kelimeye *budğay* şeklinde tesadüf ediyoruz [4, s. 120].

أرْمُوط - كَمْثَرَى *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerb.) – armut. Bu kelime “Et-tuhfe”de arapçadaki كَمْثَرَى kelimesinin anlam karşılığı olarak أرْمُوط *armut* şeklinde verilmiştir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde bu kelime *armud* fonetik varyasyonunda kullanılıyor. “Azerbaycan Türkçesi sözlüğü”nde bu kelimenin anlamı şöyledir: Alt kısmı yuvarlak, saplak kısmıysa gittikçe inçelmiş tatlı meyve ve bu meyvenin ağacı” [1, I, s. 138]. Sözlüklerdeki bilgilere göre, DLT’de *armut* olarak geçen bu meyve adı, Türk dillerine Farsçadan geçmiştir. Aslı *emrud*’dur. Metatez yani yer değiştirme ses olayı ile, “Et-tuhfe”de *armut*, Azerbaycan Türkçesinde son ünsüzü yumuşak olarak *armud* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamlarında bir değişme yoktur.

3. Sonuç

“Et-tuhfe” ve Azerbaycan Türkçesinin karşılaştırılması, onlar arasında ortak kullanılan bitki isimlerini belirlemenizi sağladı. İlginçtir ki, tüm bu kelimelere hem “Et-tuhfe”de, hem de Azerbaycan edebi dilinde aynı anlamda, aynı fonetik yapıda ve ya küçük fonetik değişmelerle bulunuyor. Bu da Kıpçakların Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Kaynakça

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006), 4 cildde. Bakı: Şərq-qərb, I c. - 740 s.; II c. - 791s.; III c. – 671 s.; IV c. – 709 s.
2. Esker R. Mahmut Kaşğari. (2006), “Divanü lüğat-it-türk”. 4 cildde. Bakı: Ozan, I c - 515 s.; II c - 400s.; III c - 400s.; IV c - 752s.
3. كتاب التحفه-الزكيهتى اللغه-التركيه. Türkiye, İstanbul. Beyazıt kütüphanesi, Veliyüddin Efendi adına əlyazmalar bölməsi № 3092.
4. Древнетюркский словарь. (1969), Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Шербак. Ленинград, 676 с.
5. Севортян. Э.В. (1974) Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва:Издательство Наука, 766с.
6. Kasımova Z. (2011). Müasir ingilis ve Azebaycan dillerinde bitki adlarının struktur-funksional tehlili. Filol.fel.dok...dis. avt. Bakı, 22s.
7. Topçu N. (2001), Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi, Ankara, H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi No: 20.